

“Jeg er, før Abraham blev født” (Joh 8,58)

Forestillingen om Jesu præeksistens i Johannesvangeliet

Mogens Müller

Abstract: A saying such as “before Abraham was, I am”, attributed to Jesus in John 8.58, signals the fundamental role of the concept of pre-existence in this gospel. Thus the key is given as early as the Prologue where the words about “the light shining in the darkness” being the “true light enlightening every man coming into the world” are not anticipations of the incarnation, but descriptions of the pre-existent Jesus in his role as the visible God whom no one else has ever seen. Thus this gospel stresses the unity of the Father and the Son in a unique way. The presupposition of this Christology seems to be the contemporary speculation in Judaism about the heavenly Wisdom functioning as a means of revelation. And it was to this pre-existent Jesus that the great pious men of the past (such as Abraham, Moses and Isaiah) became “eyewitnesses”. This very position of unity between the pre-existent Jesus and God the father allows Jesus to communicate what he knows and has seen and heard first hand. In this way the author of the Gospel of John adds a new dimension to Christology, making the person of Jesus himself the very revelation in a way which resembles Paul’s speaking of Christ as the likeness or image of God (2 Corinthians 4.4). It is only natural, then, that the answer to Philip’s asking Jesus to show them the Father is “He who has seen me has seen the Father”. No wonder that the Jews wanted to stone Jesus for blasphemy. If the incarnation meant that the pre-existent one, for a time, tabernacled bodily among men, then after his departure it was also natural that he be represented by the Paraclete, thereby making the revelation present to those left behind. This revelation, however, is ‘materialized’ in the very Gospel of John, which was itself written “that you may believe that Jesus is the Christ, the Son of God, and that believing you may have life in his name” (20.31). It then becomes possible to say that the Gospel of John represents the “writ-

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 18

Præeksistens, red. Kristian Mejrup, Søren Holst og Søren Feldtfos Thomsen

ISBN 978-87-635-4145-9 (print) 978-87-635-4441-2 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2012 (ebook 2016) www.mtp.dk

ten Christ” in his glory – leaving behind all other scriptures as only having worth if read in the light of this gospel. The saying in John 14.7 “henceforth you know him and have seen him” applies to the situation in the Johannine church also indicates a “more” with regard to the period in which Jesus was among them as the incarnate. Trying to answer the question as to how the Gospel of John conceptualized the return of Jesus to his divine existence, it seems profitable to refer to Gitte Buch-Hansen’s study of the Gospel of John and the spirit in terms of Stoic philosophy, giving it corporality, although an ethereal one. Thus, by the departure the spirit which constituted the revelation of the Father in the incarnated Jesus loses its physical corporality, the ascension becoming a metaphor for the transfiguration of Jesus and his continued presence in a spiritualized body. It is in this context that the Johannine saying “God is spirit” (4.24) is to be seen.

Keywords: Pre-existence — Gospel of John

Indledning

I Johannesevangeliet er forestillingen om Jesu præeksistens af grundlæggende betydning i udviklingen af kristologien. Den er ligefrem et hovedelement i dette skrifts præsentation af Jesus som en åbenbaring af Faderen. Hvad der højest er implicit til stede i de to synoptiske evangelier, som forfatteren til Johannesevangeliet sandsynligvis har kendt og brugt,¹ kommer her eksplicit til udtryk: Når Jesus kan åbenbare Faderen, er det, fordi han har sameksisteret med ham i sin præeksistens fra evighed af i himlen. Og hvad mere er: I sin præeksistens var Jesus Guds synlige side. Den præeksistente tilskrives på denne måde en aktiv rolle i åbenbaringen af Gud også forud for sin inkarnation. Det var faktisk Jesus som Guds synlige side, der viste sig for fortidens store fromme som for eksempel Abraham, Moses og Esajas.

1. Se fx Thyen, 2005, 4, der ligeud erklærer, at det for ham er ”wahrscheinlicher, daß Johannes außer der jüdischen Bibel nicht nur eine anonyme, ihm womöglich nur *mündlich* überlieferte, den Synoptikern ähnliche *Tradition* kennt und sie als Quelle benutzt hätte, sondern daß er vielmehr intertextuell mit den alttestamentlichen Texten ebenso wie mit den synoptischen Evangelien in ihren überlieferten redaktionellen Gestalten spielt; und zwar nicht allein mit dem Markusevangelium, sondern auch mit den Evangelien nach Matthäus und Lukas. Dieses Spiel setzt Leser voraus, die diese Evangelien ebenfalls kennen ...“. Se desuden drøftelsen i Scholtissek, 2004, 210-212. Min arbejdshypotese er dog, at Lukasevangeliet blandt sine kilder også har haft Johannesevangeliet, hvorfor et afhængighedsforhold i dette tilfælde bliver det omvendte. Se Müller, 2012.

Prologen

Dette kommer allerede til udtryk i prologen. Det er stadig et diskuteret spørgsmål, om denne optakt til Johannesevangeliet rummer elementer af en Logos-hymne, i det hele taget oprindeligt hører hjemme i en anden sammenhæng eller faktisk i det store og hele er skabt af forfatteren selv.² Det er imidlertid under alle omstændigheder legitimt helt og holdent at tolke den ud fra den sammenhæng, hvori den nu optræder, dvs. som indholdsmæssigt grundlæggende i overensstemmelse med det skrift, som den indleder. Det er således naturligt at se den som en forståelsesnøgle til – om ikke ligefrem som en sammenfatning af – den efterfølgende gen- eller omskrivning af Jesus-fortællingen. Omvendt må det så også som forståelseshjælp til prologens tale om Ordet (ὁ λόγος) være tilladt at inddrage, hvad der i øvrigt siges i Johannesevangeliet.³

Om dette Ord hedder det nu ikke blot, at det var i begyndelsen (jf. Gen 1,1) og hos Gud, men desuden at det også var guddommeligt – sådan kan man forstå udeladelsen af den bestemte artikel foran θεός i det sidste udsagn i v. 1, der ikke lægger op til fuld identitet.⁴ I det følgende beskrives dette Ord som skabelsesformidler, og i vv. 4-5 siges det, at livet var i det, det liv, der var menneskenes lys, og at dette lys skinner i mørket, og at mørket ikke begreb det.

Efter indskuddet om Johannes Døber fortsætter beskrivelsen af Ordets virke. Her rejser det spørgsmål sig, om der er tale om en foregribelse af inkarnationen i v. 14, eller om det stadig gælder den præeksistente. Begge tolkninger har fortalere,⁵ men den sidstnævnte forekommer – også i betragtning af det følgende – at være den mest nærliggende opfattelse.⁶ For den forbereder talen om den præeksisterende som Guds synlige side også forud for inkarnationen. Det får betydning for forståelsen af v. 9, hvor et komma i Nestle-Alands *Novum Testamentum Graece* foran participiet ἐρχόμενον rigtignok indbyder til den førstnævnte tolkning, som også optræder i vores bibeloversættelser, men hvor det er nok så naturligt at gengive: ”Han var det sande lys, som oplyser ethvert menneske, der kommer til verden.” Det sande lys var

-
2. Se drøftelsen i fx Käsemann, 1965, og Hamerton-Kelly, 1973, 200-215. En forståelse af prologen som johannæisk ”fuldt ud integreret” findes i Weder, 1994, 143-179.
  3. Det følgende reproducerer i en vis udstrækning Müller, 2005, 27-28.
  4. Jf. Hamerton-Kelly, 1973, 203, hvor det hedder, at ”the Logos and Theos are one and the same, even though they are distinct.”
  5. At der er tale om en foregribelse af inkarnationen, er således synspunktet i Kjær Nielsen, 2007, 93-95. Blandt sine forgængere kan Kjær Nielsen tælle fx Käsemann, 1965, 162 *et passim*.
  6. Således fx Hamerton-Kelly, 1973, 200-215, hvor der dog arbejdes med en rekonstruktion af en oprindeligt hymne. Uden dette forbehold: Weder, 1994, 163.

altså til stede for alle i verden hele tiden, men verden kendte det ikke. Så når han kom til sit eget, dvs. det, som var blevet skabt gennem ham, tog hans egne ikke imod ham.⁷ Men de, der tog imod ham, gav han myndighed til at blive Guds børn. Det lå dog ikke i forlængelse af deres egen vilje og beslutning, men det var noget, som de blev født til af Gud. At de, der således tog imod ham, var fortidens store fromme, bliver klart i løbet af selve evangeliefortællingen.

Hermed er erkendelsesrummet tegnet op. Der indføres ikke noget nyt, men til gengæld indtræder der en stadig større konkretisering. I en verden, der er blevet usurperet af mørkets magter, er det sande lys blevet mere eller mindre usynligt sammen med den sande virkelighed. Således kommer det evige, det guddommelige til at fungere som en dimension eller et perspektiv, som det sande lys ikke skaber, men i givet fald kalder frem. Vi står dermed i Johannesevangeliet over for en dimensions-tænkning snarere end en to-rumstænkning, hvor himmel og jord bliver to adskilte verdener, og hvor frelsen sker i skikkelse af forløsning fra denne verden. I Johannesevangeliet er der nok så meget tale om en erkendelsesproces, noget, der udspiller sig på det kognitive plan.

Det kognitive aspekt fastholdes også, når det gælder selve inkarnationen, som altså først beskrives i v. 14. For da Ordet blev kød og slog sit telt op iblandt "os", var det alene "vi", der så hans herlighed (*δόξα*), den herlighed, som den enbårne har fra Faderen, fuld af nåde og sandhed. "Kød" (*σάρξ*) og "herlighed" (*δόξα*) hænger altså uadskilleligt sammen, og det giver derfor ingen mening at tale om det ene uden samtidig at tale om det andet. Det er dermed helt tydeligt et bekendelsesudsagn, altså svaret på oplevelsen af en åbenbaring af det guddommelige. I v. 15 optræder Johannes Døber igen, denne gang med et vidnesbyrd om, at den, hvis komme han forkynder, har været der før Johannes, fordi han var først i forhold til ham (*ἔτι πρότερος μου ἦν*). Hvad der blev sagt på et "redaktionelt" plan i hymnen om Ordet, bliver her udtalt af en "historisk" person – udsagnet gentages i 1,30.

Efter et bekendelsesudsagn om, at "vi" har modtaget af hans fylde – det græske *πλήρωμα* har konnotationer til det guddommelige – beskrives selve dette som en nåde i stedet for en anden nåde – dette må være den rette gengivelse af *χάριν ἀντὶ χάριτος* i v. 16.⁸ For det udlægges efterfølgende som det, at den første "nåde" var loven, som blev givet gennem Moses, den anden nåden og sandheden, der blev til gennem Jesus Kristus, som her nævnes ved navn for første gang.

7. Dette at alle mennesker til alle tider principielt har haft adgang til gudsåbenbaring, kan sammenlignes med Paulus' "naturlige teologi" i fx Rom 1,20-23; jf. også ApG 17,24-31.

8. Se hertil Müller, 2011, 117-118. Denne forståelse findes siden hos fx Damgaard, 2009, 44-45. Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 18

I v. 18 opsummeres nu endelig betydningen: ”Gud har ingen nogensinde set; den enbårne gud(dommelige),⁹ som er i Faderens skød, han har udlagt ham.” I denne afslutning på prologen, der implicit også fastslår, at det ikke var Gud, Moses så på Sinaj,¹⁰ stadfæstes det åbenbarings- og dermed udlægningsmonopol, som den menneskeblevne sidder inde med. Og at det således er selve inkarnationen af det guddommelige, der konstituerer åbenbaringen, bekræftes af resten af evangelieskriftet.

En videreudvikling af de antik-jødiske visdomsspekulationer

Spørger man til baggrunden for Johannesprologens tale om Jesus som Logos og overhovedet for forestillingen om Jesu præeksistens i dette skrift, er det mest nærliggende svar de visdomsspekulationer, som optræder i den antikke jødedom, og som i det hele taget har haft stor indflydelse på forskellige nytestamentlige forfatteres udformning af deres kristologi.¹¹ Visdommen betragtes til forskel fra Ordet som skabt, men paralleliteten rækker til gengæld langt, når det drejer sig om funktionen som åbenbaringsformidler (se Strotmann, 2004). Hvor dog Visdommens besøg i verden forbliver uden enhver konkretisering, bliver den altså i Johannesevangeliets Logos-kristologi forbundet med et konkret historisk menneske.¹² Således må prologen betragtes som en videreskrivning af visdomsmyten, hvor det mytiske brydes

9. Læsemåden med *μονογενής θεός* må foretrakkes frem for den ellers velbevidnede *μονογενής υἱός*.

10. Jf. Hübner, 1995, 157-158, der i forlængelse af Hanson, 1991, 21-32, hvor Ex 34,5-9 hævdes at være baggrunden for Joh 1,14-18, skriver (158): ”Es war nicht der Vater, der dem Mose am Sinai erschienen ist, sondern das Wort Gottes.”

11. Det er da også det grundlæggende synspunkt i fx Schnackenburg, 1967, 290-302 (Exkurs 2: Der Präexistenzgedanke); Hamerton-Kelly, 1973, 197-242. Når begge så nærmest på linje dermed også vil indføre en apokalyptisk menneskesøn-forestilling, må jeg melde fra. Sandsynligheden for eksistensen af en sådan er i mellemtiden skrumpet ind til ingenting. Men tror man, at der faktisk har eksisteret en forestilling om en sådan apokalyptisk menneskesøn, der følgelig også var præeksistent – de klassiske belægsteder her er Dan 7,13; 1 En 37-71 og 4 Ezra 13 – er det naturligvis nærliggende at se den som i hvert fald en del af baggrunden for talen om Jesu præeksistens i Johannesevangeliet. Se Müller, 2008, især kap. 16 (Exit the Apocalyptic Son of Man?).

12. Se især Weder, 1994, 149, hvor han fremhæver forskelle til visdomsspekulationerne og fortsætter, „dass die Sophia-Theologie zwar eine wichtige Voraussetzung des Prologs ist, der Prolog selbst aber nur verständlich ist, wenn wir mit erheblichen Innovationen im Urchristentum rechnen.“ Således kan Weder også indlede sin afhandling med at citere Hartmut Geses i sig selv misforståelige udsagn: ”Das Neue Testament an sich ist unverständlich, das Alte Testament an sich ist missverständlich“ for afsluttende (176) at konkludere: „Das Neue Testament wird dann verständlicher durch das Alte, wenn dieser eindeutiger geworden ist durch das Neue.“

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 18

Præeksistens, red. Kristian Mejrup, Søren Holst og Søren Feldtfos Thomsen

ISBN 978-87-635-4145-9 (print) 978-87-635-4441-2 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2012 (ebook 2016) www.mtp.dk

ved indføringen af den konkrete tilsynekomst i en bestemt menneskeskikkelse, begrænset af tid og sted.

Ved at den erkendelsesproces, der er muliggjort af denne åbenbaring, ligefrem er skrevet ind i den johannæiske udgave af evangeliefortællingen, får denne ændret sin grundlæggende karakter. Hændelsesforløbet, som det blev tilrettelagt første gang af forfatteren til Markusevangeliet, er ganske vist i store træk bevaret, men gennemgående bliver det åbenbaringsaspektet, der kommer til at dominere. Grundfortællingen gælder Sønnen, der åbenbarer Faderen ved at videregive, hvad han har set og hørt forud for sit komme til verden. Jesus har derfor sit åbenbaringsmonopol i kraft af den ”kendsgerning”, at ”ingen er steget op til himlen, men der er en, der er steget ned fra himlen, nemlig menneskesønnen” (Joh 3,13).¹³ Der er dog enkelte, der forud for denne nedstigning har fået lov til at skue Jesus i hans præeksistens, nemlig for eksempel Abraham, Moses og Esajas.

Abraham, Moses og Esajas som ”øjenvidner”

I Joh 8,31-47 anfægter Johannesevangeliets Jesus således, at jøderne har Abraham til fader, fordi de ikke gør hans gerninger, og i det følgende afsnit i vv. 48-59 sætter han sig ud over betydningen af sit eventuelle slægtskab med Abraham ved at hævde, at det er Gud selv, der er hans fader, og at denne fader ærer ham. Konkluderende erklærer Jesus ligefrem over for jøderne: ”Abraham, jeres fader, jublede over at skulle se min dag, og han fik den at se og glædede sig.” Det får typisk johannæisk jøderne til at konstatere, at Jesus slet ikke gammel nok til, at et sådant møde har kunnet finde sted, og det er som svar herpå, at Jesus erklærer: ”Sandelig, sandelig siger jeg jer: Jeg er, før Abraham blev født” (πρὶν Ἀβραὰμ γενέσθαι ἐγὼ εἰμι). Ikke helt uforståeligt får det jøderne til at samle sten op for at stene ham, men Jesus forsvinder blot og forlader den tempelplads, der var scenen for deres møde. Således stilles Abrahams jubel op over for jødernes morderiskhed.

Det siges altså ikke alene, at Jesus har haft en eksistens forud for sit komme til verden, men også at han er blevet set under denne forudtilværelse. I sammenhængen drejer det sig desuden om at vise, at Jesus er større end Abraham, ja af en helt anden kategori, og tankegangen er ”apokalyptisk”, nemlig at jødernes stamfader i en åben-

13. Denne oversættelse, der ikke er den foretrukne i dansk oversættelsestradition, forudsætter, at εἰ μὴ i lighed med i Åb 21,27 optræder som ensbetydende med ἀλλά. For nærmere argumentation, se Müller, 1984, 207-210.

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 18

Præeksistens, red. Kristian Mejrup, Søren Holst og Søren Feldtfos Thomsen

ISBN 978-87-635-4145-9 (print) 978-87-635-4441-2 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2012 (ebook 2016) www.mtp.dk

baring fik lov til at se Jesu dag, noget der må forstås som en sammenfatning af hans optræden i denne verden.¹⁴

Også Moses kan inddrages i denne sammenhæng. I 5,39 siger Jesus til jøderne: ”I gransker Skrifterne, fordi I mener, at I har evigt liv i dem; og netop de vidner om mig.” Jesus vil dog ikke have sin ære fra mennesker, og han ved om jøderne, at de ikke har Guds kærlighed i sig. Han er kommet i sin faders navn, og de tager ikke imod ham, men kommer en anden i sit eget navn, skal de nok tage imod ham. Jesus erklærer dog, at han ikke vil anklage jøderne hos Faderen, for det gør den Moses, som de ellers har sat deres håb til. For: ”Havde I troet Moses, ville I have troet mig; for det var mig, han skrev om (περι γὰρ ἐμοῦ ἐκείνος ἔγραψεν).” Da der ikke henvises til noget specielt sted i Moses’ skrifter, må det formodes, at det er selve Guds åbenbaring over for Moses, forfatteren siger til, dvs. i virkeligheden den præeksisterende Jesus (jf. ovenfor til 1,18).

Karakteren af Jesu ”synlighed” i sin præeksistens kommer imidlertid endnu tydeligere til udtryk i den redaktionelle anførelse af profetien om jødernes forhærdelse i 12,37-41 i det første af Johannesevangeliets i alt fem opfyldelsescitater (hertil Müller, 2011, 114 og 128-133). Forud er i vv. 20-36 gået episoden med grækerne og talen om hvedekornet, røsten fra himlen og Jesu ord, at nu fældes der dom over verden, og at nu skal denne verdens fyrste jages ud. ”Og når jeg er blevet ophøjet fra jorden, vil jeg drage alle til mig.” På skarens indvending, at Loven siger, at Kristus bliver til evig tid, svarer Jesus, at det kun er en kort tid, at de endnu har lyset hos sig, hvad de skal benytte sig af for ikke at blive omsluttet af mørket: ”Tro på lyset, mens I har lyset, så I kan blive lysets børn.” Efter disse ord går Jesus bort og forsvinder for dem.

I forlængelse heraf er det så, at forfatteren konstaterer, at jøderne trods de mange tegn, der er sket for øjnene af dem, ikke er kommet til tro på ham, men at det netop er, for at de ord, som profeten Esajas har talt, skulle gå i opfyldelse – hvorefter både Es 53,1 og Es 6,10 anføres. Efter sidstnævnte kommenterer forfatteren: ”Dette sagde Esajas, fordi han så hans herlighed [det må henvises til ”Herren” i Es 6,1] og talte om ham.” Hvor nu jødisk fortolkning kunne udlægge Esajas-stedet derhen, at det ikke var Gud selv, men hans herlighed, profeten havde skuet (jf. Barrett, 1978, 432), tolker Johannesevangeliet det tydeligvis som et udsagn om Kristus i hans præeksistens, dvs. i den herlighed, som ikke var umiddelbart synlig, mens han var i verden, men alene kunne ses af dem, der kom til tro på ham (se Joh 1,14, men desuden 2,11;

14. Også i jødedommen kunne Abraham fremstilles som ”apokalyptiker”; jf. Barrett, 1978, 351-352. Pseudepigrafen Abrahams Apokalypse eller Åbenbaring, der synes at afspejle katastrofen i 70 e.Kr., er en af de få pseudepigrapher, der endnu ikke er oversat til dansk.

11,4; 11,40; 17,5.22.24, hvor Jesu δόξα netop er hans herlighed, som den blev synlig for hans troende).

Vi står i disse udsagn over for udslag af det særegne i Johannesevangeliets konstruktion af Jesus som præeksisterende: Han var ikke blot under sin tilværelse her i verden den, i hvem Gud kom til syne, men han var fra den første begyndelse Guds synlige side, således at det altså var ham, som fortidens store fromme fik lov til at se, når de skulle se det guddommelige. Dette klinger med i den lange række af steder i dette evangelium, der enten direkte taler om hans tilværelse i præeksistensen (foruden 8,58 kan nævnes 6,62; 17,5.24) eller forudsætter den (6,33.50-51.58; 7,28-29; 8,14.23.26.42; 10,36; 16,28).

Hvad Jesus ved og har set og hørt

Når man først læser skriftet med de briller, leverer præeksistenstanken også fylde til alle de udsagn, der fremhæver Jesu "bedreviden" og identificerer hans gerning med Guds gerning. Han kender sin "time" eller "tid", ved hvornår den endnu ikke er kommet (2,4; 7,6.8.30; 8,20), og hvornår den er kommet (5,25.28; 12,23.27; 13,1; 16,32; 17,1). Til Nikodemus kan han sige: "Vi taler om det, vi ved, og vi vidner om det, vi har set" (3,11). Johannes Døber kan i sit vidnesbyrd formulere det således: "Den, der kommer ovenfra, er over alle; den, der er af jorden, er jordisk og taler jordisk. Den, der kommer fra himlen, er over alle; hvad han har set og hørt, det vidner han om ...; for han, som Gud har udsendt, taler Guds ord; Gud giver jo ikke Ånden efter mål. Faderen elsker Sønnen, og alt har han lagt i hans hånd" (3,31.35). I samtalen efter helbredelsen af den lamme ved Betesda Dam, erklærer Jesus over for jøderne: "Min Fader arbejder indtil nu, og jeg arbejder også", et udsagn der gør dem opsatte på at slå ham ihjel, fordi han ikke alene brød sabbatten, "men han kaldte også Gud sin fader og gjorde sig selv Gud lig" (5,17-18). Det får Jesus til at fortsætte med i et "sandelig, sandelig siger jeg jer"-udsagn at erklære: "Sønnen kan slet intet gøre af sig selv, men kun det, han ser Faderen gøre; for hvad Faderen gør, det samme gør Sønnen. For Faderen elsker Sønnen og viser ham alt, hvad han selv gør; og han skal vise ham endnu større gerninger, så I skal undre jer" (vv. 19-20). Og videre: "For ligesom Faderen har liv i sig selv, således har han også givet Sønnen at have liv i sig selv" (v. 26). Når det endelig hedder, at "de gerninger, som Faderen har givet mig at fuldføre, selve de gerninger, jeg gør, vidner om mig, at Faderen har sendt mig" (v. 36), så er det udtryk for, at alt dette alene er tilgængeligt for troen. Først i troen ser et menneske, at Jesus er den, som Gud selv har "sat sit segl på" (6,27), hvad der billedligt kan udtrykkes i talen om nødvendigheden af at spise af det levende brød, der kommer ned fra himlen (se 6,48-51). Tilegnelsens nødvendighed kommer også

frem i ordene til jøderne under løvhyttefesten: ”Min lære er ikke min egen, men hans, som har sendt mig. Den, der vil gøre hans vilje, skal erkende, om min lære er fra Gud, eller om jeg taler af mig selv” (7,16-17). For – som det senere hedder i 8,26 – ”han, som har sendt mig, er sanddru, og det, jeg har hørt af ham, taler jeg til verden.” Og i den tale til jøderne om Abraham, som vi allerede har været inde på, gentager Jesus, at han siger, hvad han har set hos Faderen (se v. 38), og at han har sagt dem den sandhed, som han har hørt af Gud (se v. 40). Igen i 10,38 henviser Jesus til det vidnesbyrd, hans gerninger aflægger om ham, hvad der i fortællingen om Lazarus’ opvækkelse i kap. 11 også kommer til udtryk i den indledende konstatering: ”Denne sygdom er ikke til døden, men tjener til Guds herlighed, for at Guds søn skal herliggøres ved den” (v. 4). Endelig hedder det til sidst i den efterhængte afslutning på hans offentlige tale i 12,44-50 begrundende: ”For jeg har ikke talt af mig selv, men Faderen, som har sendt mig, han har påbudt mig, hvad jeg skal tale. Og jeg ved, at hans bud er evigt liv. Så når jeg taler, taler jeg sådan, som Faderen har sagt til mig” (vv. 49-50).¹⁵

Den gentagne tale om ophøjelsen med eller uden nævnelser af korset (3,14; 8,28; 12,32.34) betyder i virkeligheden tilbagevendende, og denne kan desuden betegnes som en herliggørelse (7,39; 11,4; 12,16.23.28; 13,31.32, 14,13; 15,8; 16,14; 17,1.4-5.10), idet denne herliggørelse også giver sig udslag i Jesu gerning i disciplene efter ophøjelsen. Denne begivenhed kan da også beskrives gennem verberne ”stiger op” (*ἀναβαίνω*: 6,62; 20,17), ”går bort” (*μεταβαίνω*: 13,1) samt ”går tilbage” (*ὑπάγω*: 7,33; 8,14.21.22; 13,3.33.36; 14,4.5.28; 16,5.10.16.17).

En ny dimension i kristologien

Forfatteren til Johannesevangeliet skriver dermed en ny dimension ind i den Jesusfortælling, som der altså efterhånden er udstrakt enighed om, at han har kendt i skikkelse af et eller flere af de synoptiske evangelier. At der er tale om en gennemgribende gen-, dvs. omskrivning,¹⁶ fremgår af den radikale koncentration, der i dette skrift finder sted omkring kristologien. Jesus-ordet i Matt 11,27: ”Alt har min fader overgivet mig, og ingen kender Sønnen undtagen Faderen, og ingen kender Fade-

15. Denne opregning af udsagn fra Johannesevangeliets første del kan sikkert suppleres, og temaet dukker også hyppigt op i anden del.

16. Det gør her virkelig en forskel, om man som de fleste fortolkere tidligere regner med, at Johannesevangeliet repræsenterer en i forhold til den synoptiske tradition mere eller mindre selvstændig overleveringsgren, eller om man betragter det som resultatet af en ”bibelsk genskrivning” af to af disse eller dem alle tre.

ren undtagen Sønnen og den, som Sønnen vil åbenbare ham for” (gentaget i Luk 10,22) blev af Karl von Hase i 1876 i et hyppigt anført citat betegnet ”som en meteorit faldet ned fra den johannæiske himmel”.¹⁷ Men er Johannesevangeliet senere end Matthæusevangeliet, kunne man lige så gerne anskue førstnævnte som et forsøg på at genskrive evangeliefortællingen i lyset af dette udsagn og under inddragelse af præeksistensforestillingen. En kilde, hvis ikke ligefrem et forbillede, kan desuden Filipperbrevshymnen have været, hvor præeksistensen i 2,6 beskrives som det at være i Guds skikkelse (*ἐν μορφῇ θεοῦ*) og at være Gud lig (*τὸ εἶναι ἴσα θεῷ*).

Denne forestilling, at intet menneske har set – eller hørt – Gud, men at han altid alene har været synlig – og hørbar – i det Ord, der på en bestemt tid og et bestemt sted blev menneske i Jesus Kristus, er grundlæggende i Johannesevangeliet og konstituerende for dets kristologi, som derfor er mere i familie med Paulus’ tale om Kristus som Guds billede (*εἰκὼν*) i 2 Kor 4,4 end med kristologien i de synoptiske evangelier. Det er selve åbenbaringen, vi her står overfor. Johannesevangeliets Jesus taler om det både i tredje person og i første person. Således kan Jesus i 5,20 udtale: ”Faderen elsker Sønnen, og alt hvad han gør, viser han ham”, mens han på Filips opfordring i 14,8: ”Herre, vis os Faderen, og det er os nok” svarer (vv. 9-10): ”Så lang tid har jeg været hos jer, og du kender mig ikke, Filip? Den, der har set mig, har set Faderen; hvordan kan du så sige: Vis os Faderen? Tror du ikke, at jeg er i Faderen og Faderen er i mig? De ord, jeg siger jer, taler jeg ikke af mig selv, men Faderen, som bliver i mig, gør sine gerninger.”

Når det gælder, at jøderne ”aldrig har hørt Guds røst og heller ikke set hans skikkelse” (5,37), og det i 6,46 i forlængelse af 1,18 kan hedde: ”Ingen har nogensinde set Faderen, undtagen den, der er fra Gud, denne har set Faderen,” er det en ”logisk” slutning, når Jesus også (10,31) kan sige: ”Jeg og Faderen er ét (*ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἓν ἐσμὲν*),” et udsagn hvis radikalitet understreges af, at det igen siges, at jøderne same lede sten op for at stene ham. Og da Jesus i den fortsatte samtale spørger om, hvilke gerninger det er, de vil stene ham for, svarer jøderne: ”Det er ikke for nogen god gerning, vi vil stene dig, men for bespottelse, fordi du, der er et menneske, gør dig selv til Gud” (v. 33; jf. igen 5,18 samt 19,7).

Tiden efter Jesu bortgang til Faderen

Denne voldsomme accentuering af Jesu gerning i verden som selveste Guds gerning, rejser spørgsmålet om, hvordan Johannesevangeliet håndterer tiden efter Jesu tilbagevenden til den himmel, hvorfra han kom. Svaret er, at det gør dets forfat-

17. Se von Hase, 1876, 422: „wie ein Aeorolith aus dem johanneischen Himmel gefallen.“

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 18

Præeksistens, red. Kristian Mejrup, Søren Holst og Søren Feldtfos Thomsen

ISBN 978-87-635-4145-9 (print) 978-87-635-4441-2 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2012 (ebook 2016) www.mtp.dk

ter ved at identificere sit skrift med det vidnesbyrd om Jesu herlighed, som kan skabe troen. Således indledes anden del af dette evangelium med beretningen om fodtvætningen, hvor vi indledningsvis hører, at ”Jesus vidste, at Faderen havde lagt alt i hans hænder, og at han var udgået fra Gud og nu gik tilbage til Gud” (13,3), hvorefter han med sin tjenergerning giver sine disciple et forbillede (ὁποδειγμα), ”for at I skal gøre, ligesom jeg har gjort mod jer. Sandelig, sandelig siger jeg jer: En tjener er ikke større end sin herre, og en udsending (ἀπόστολος) ikke større end den, der har sendt ham. Når I ved det, er I salige, hvis I gør det” (vv.15-17). Den Talsmand (παράκλητος), som Faderen vil sende, og som vil være til evig tid og afhjælpe hans fravær, skal da netop også ”lære jer alt og minde jer om alt, hvad jeg har sagt til jer” (14,26). Ja, denne Talsmand skal – som det hedder et sted i afskedstalerne – vejlede dem i hele sandheden; ”for han skal ikke tale af sig selv, men alt, hvad han hører, skal han tale, og hvad der kommer, skal han forkynde jer. Han skal herliggøre mig, for han skal tage af mit og forkynde det for jer” (16,13-15).

Præksistenstanken indføres således i Johannesevangeliet for at skabe det lys, der for forfatter-”vi’et” skal gennemskinne beretningen om Jesus som den inkarnerede. Fordi han i tale og gerning formidlede, hvad han under sin præksistens havde set og hørt, manifesterede han Guds herlighed i verden, og det er denne åbenbarede herlighed, dette evangelieskrift vil fremstille. For det er – som det siges i det, der vel på et tidspunkt var Johannesevangeliets afslutningsord (20,31) – ”skrevet, for at I skal tro, at Jesus er Kristus, Guds søn, og for at I, når I tror, skal have liv i hans navn.” Måske skal det ikke forstås eksklusivt, men Johannesevangeliet gør altså fordring på at være et skrift, der repræsenterer åbenbaringen på en sådan måde, at det kan formidle troen. Johannesevangeliet fremstår derved som den skriftliggjorte Kristus i hans herlighed – og agterudsejler derved al anden skrift, som alene får værdi ved at blive sat under dette evangelieskrifts fortegn.¹⁸

Som det i de andre evangelier i virkeligheden er den opstandne, der forkyndes i fortællingen om Jesus i hans jordeliv, således er det i Johannesevangeliet den herliggjorte. Men i dette evangelieskrift sker det så massivt, at man allerede i oldkirken karakteriserede Johannesevangeliet som særligt åndeligt,¹⁹ og da kritisk evangelieforskning satte ind, stod det også snart klart, at det repræsenterede et alternativt

18. Dette er en videreførelse af min fremstilling i Müller, 2011, 116-125. Afvigtige nyere bidrag, se fx Labahn, 2004.

19. Således skriver Clemens fra Alexandria i et fragment, der er overleveret i Eusebs *Kirkehistorie* (VI 14,7): ”Da Johannes indså, at der var blevet talt om det legemlige (τὰ σωματικά) i evangelierne [dvs. de tre første], skrev han som den sidste, tilskyndet af sine bekendte, under Åndens ledelse et åndeligt evangelium (πνευματικόν ... εὐαγγέλιον).” Der er citeret efter den nye oversættelse af J. Ledet Christiansen og H. Kjær Nielsen, 2011.

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 18

Præksistens, red. Kristian Mejrup, Søren Holst og Søren Feldtfos Thomsen

ISBN 978-87-635-4145-9 (print) 978-87-635-4441-2 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2012 (ebook 2016) www.mtp.dk

Jesus-billede og faldt ud som kilde til en rekonstruktion af en historisk Jesus. Det er derfor forståeligt, når Ernst Käsemann i *Jesu letzter Wille nach Johannes 17* fra 1967 kunne skildre forfatteren som den første kristne, "welcher Jesu Erdenleben nur als Folie des durch die Menschenwelt schreitenden Gottessohnes benutzt und als Raum des Einbruches himmlischer Herrlichkeit beschreibt."²⁰ Således blev Johannesevangeliet også i hvert fald en af forudsætningerne for den gnostiske kristendom, der dukker frem i begyndelsen af det 2. århundrede.

Nøglen til skabelsen af denne Jesus-tolkning ligger først og fremmest i afskedstalerne i kap. 13-17,²¹ ikke mindst i deres afslutning, hvor den johannæiske Jesus i den såkaldte ypperstepræstelige bøn formelt henvender sig til Faderen, men hvor det hele er forkyndelse til menigheden. Den, der tager imod den forkyndte Jesus, tager imod den, der sendte ham (13,20), hvorfor det som et svar på Thomas' spørgsmål om, hvordan de nu kan kende vejen, som Jesus vil gå bort ad, kan komme til opfordringen: "Tro på Gud og tro på mig!" (14,1). For Jesus er "vejen og sandheden og livet; ingen kommer til Faderen uden ved mig. Kender I mig, vil I også kende min fader. Og fra nu af kender I ham og har set ham" (14,6-7). Som en stærk understregning fortsættes der med Jesu svar på Filips spørgsmål, som vi allerede har citeret.

Ordene: "Fra nu af kender I ham og har set ham" betegner altså situationen i den johannæiske menighed, hvor de har Johannesevangeliet, og denne situation rummer i virkeligheden et "mere" i forhold til tiden, hvor Jesus færdedes iblandt dem som den menneskevordne. Det udtrykkes i ordene i 14,28: "Jeg går bort, og jeg kommer til jer. Hvis I elskede mig, ville I glæde jer over, at jeg går til Faderen, for Faderen er større end jeg." Der kan altså ligefrem tales om dette som Jesu "genkomst", der også beskrives som et "gensyn" (se 16,16-22). Overgangen fra den ene til den anden tilstand beskrives her ved billedet med en fødende kvinde, der glemmer sine trængsler af glæde over, at et menneske er født til verden. I den nye tilstand er Jesus

20. Käsemann, 1967, 29, hvor det videre hedder: „Der Menschensohn ist eben nicht ein Mensch unter anderen und auch nicht die Repräsentation des Gottesvolkes [vendt mod R. Schnackenburg] oder der idealen Menschheit [vendt mod C.H. Dodd], sondern Gott, in die menschliche Sphäre hinabsteigend und dort epiphän werdend.“ Om betegnelsen „naiv doketisme“, som Käsemann flere gange (51-52; 82-83, 124, 137) anvender til at karakterisere Johannesevangeliets kristologi, er velvalgt, er efter min mening en smagssag. Den er måske anakronistisk, men den fremhæver det stærkt transcendentale drag, der er ved dette skrifts Jesus-billede. Se desuden drøftelsen i Bornkamm, 1968. Det er ikke mindst Käsemanns påstand om, at passionshistorien i Johannesevangeliet står temmelig uformidlet, idet korsdøden berøves sin virkelighed, der kalder på Bornkamms modsigelse. Bornkamm skelner imidlertid her på en sådan måde mellem tradition og redaktion i Johannesevangeliet, at Käsemanns kritik kun får lov til at træffe den før-johannæiske tradition (se 117).

21. Se hertil Bro Larsen, 2009, 99-101, der understreger, at det er Johannesevangeliets læsere, der er talens intenderede tilhørere.

heller ikke længere nødt til at tale i billeder, men kan forkynde ligeud om Faderen (se 16,25). Alt sammen skal det ske gennem den Talsmand, som Jesus vil sende fra Faderen, altså når han er vendt tilbage (jf. ApG 2,32-36, hvor dette skrifs forfatter netop ”beviser” Jesu opstandelse ved, at han har kunnet sende Helligånden).

Er en ny forståelse af ”ånden” nøglen?

Et sidste spørgsmål, når det gælder præksistenstanken i Johannesevangeliet, er, hvordan dette skrift fremstiller Jesu tilbagevenden til sin rent guddommelige tilværelse. Her kan der være hjælp at hente i Gitte Buch-Hansens videreførende artikel ”Et stoisk blik på Johannesevangeliets åbenbaring. Himmelfarten i antikkens naturfilosofi” fra 2009. Ved at indføre stoisk filosofis forståelse af ”ånd” som formens og kvaliteternes fysiske stof – for også *πνεῦμα* har for stoikerne ”legemlighed” om end en æterisk – så bliver der ved Jesu bortgang til Faderen tale om, at den ånd, der konstituerede Faderens åbenbaring i mennesket Jesus, mister sin håndgribelige fysiske legemlighed, hvorved ”himmelfarten” bliver ”en metafor for Jesus’ transfiguration og fortsatte nærvær i et åndeliggjort legeme.”²² Denne transformation satte ind ved døden, men sker ikke på én gang, men over nogle dage med en voksende ulegemlighed og uigenkendelighed til følge. Det begynder med befalingen til Maria Magdalene, der først ikke kan genkende Jesus: ”Rør mig ikke/Hold mig ikke tilbage; for jeg er endnu ikke steget op til Faderen” (20,17), og fortsætter med at Jesus går gennem lukkede døre (20,19.26).²³ Det er selvfølgelig så også i denne stoiske kontekst, at man skal forstå Johannesevangeliets udsagn: ”Gud er ånd” (4,24). Det havde allerede Origenes blik for, hvorfor han advarede mod ud fra dette udsagn at tage skridtet ud i stoicismen – en advarsel Gitte Buch-Hansen altså bevidst sidder overhørig.²⁴

22. Buch-Hansen, 2009, 107. Dette er et af mange eksempler i nyere eksegese på frugtbarheden af at inddrage Filon fra Alexandria som forståelseshjælp med hensyn til, hvad der er på færde i nytestamentlige skrifter som fx Johannesevangeliet. For en udførligere fremstilling, se Buch-Hansen, 2010.

23. Buch-Hansen, 2009, 105, vælger den gamle oversættelse, der afspejler traditionen fra Vulgatas *Noli me tangere*. At Maria Magdalene i Joh 20 optræder som repræsentationsfigur for menigheden, og ikke blot på linje med Thomas Didymos som en figur, ”der kæmper med at komme til den rigtige og frelsende tro”, er der ikke blik for. Jf. Kjær Müller, 2010, 46-50.

24. Til gengæld kan man forestille sig, at Lukasskrifternes meget konkrete himmelfartsfortælling (Luk 24,50-53; ApG 1,9-12) er ment som et modspil til Johannesevangeliets ”åndeliggørelse”.

Afslutning og udblik

Sammenfattende kan det siges, at Johannesevangeliet ved hjælp af forestillingen om Jesu præksistens konstruerer denne figur som Guds ”synlighed”, der under ikke nærmere angivne forhold blev set af fortidens fromme, men i den menneskeblevne for en tid åbenbarede Guds herlighed i verden for dem, der var udvalgt til det. Derefter vendte denne skikkelse tilbage til den himmel, hvorfra han kom, idet han dog efterlod sig et billede af Faderen i skikkelse af sine troendes vidnesbyrd, skriftliggjort i Johannesevangeliet. Således er dette skrift også åbenbaring i en helt anden grad end Det Gamle Testamente.

Det er i smuk forlængelse af netop Johannesevangeliets tale om Jesu rolle i sin præksistens, når Justin i *Dialog med Jøden Tryfon* bruger megen plads på sin ”bevisførelse” på at godtgøre, at det i virkeligheden er Jesus i hans præksistens, som Det Gamle Testaments forskellige fromme har set og mødt, når der står, at de mødte Gud. For som det kan hedde (127,2-3):²⁵ ”For den udsigelige Fader og altings Herre hverken kommer eller går omkring eller sover eller står op, men forbliver på sit sted, hvor det end er, Han ser skarpt og hører skarpt, ikke med øjne og heller ikke med ører, men med usigelig kraft, og alt overvåger han, og alt kender han, og ingen af os er skjult for ham. Han bevæger sig ikke, Han er ubegrænset i henseende til både sted og hele verden, Han var til, før verden opstod. Hvordan skulle denne nu enten tale til nogen eller åbenbare sig for nogen eller komme til syne på den mindste del af jorden ...”

Litteraturliste

Barrett, C.K., 1978, *The Gospel According to St John*, Second edition, London: SPCK.

Bornkamm, G., 1968, 'Zur Interpretation des Johannes-Evangeliums. Eine Auseinandersetzung mit Ernst Käsemanns Schrift „Jesu letzter Wille nach Johannes 17”', *Evangelische Theologie* 28, 8-25; genoptrykt i Bornkamm, *Geschichte und Glaube. Erster Teil*. Gesammelte Aufsätze Band III, Beiträge zur evangelischen Theologie 48, München: Chr. Kaiser, 104-121.

Bro Larsen, K., 2009, 'At sige verden ret farvel. Jesus' afskedstale i genrehistorisk belysning (Joh 13-17)', *Hvad er sandhed. Nye læsninger i Johannesevangeliet*, red. G. Buch-Hansen og C. Petterson, København: Alfa, 85-102.

---

25. Citeret efter Ledet Christiansen, J., N. Hyldahl og M. Müller, 2012.

Forum for Bibelsk Eksegese, vol. 18

Præksistens, red. Kristian Mejrup, Søren Holst og Søren Feldtfos Thomsen

ISBN 978-87-635-4145-9 (print) 978-87-635-4441-2 (ebook)

© Museum Tusulanums Forlag og forfatterne 2012 (ebook 2016) www.mtp.dk

- Buch-Hansen, G., 2009, 'Et stoisk blik på Johannesevangeliets åbenbaring. Himmelfarten i antikkens naturfilosofi', *Hvad er sandhed. Nye læsninger i Johannesevangeliet*, red. G. Buch-Hansen og C. Petterson, København: Alfa, 103-124.
- Buch-Hansen, G., 2010, "It is the Spirit that Gives Life". *A Stoic Understanding of Pneuma in John's Gospel*, Beihefte zur Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft 173, Berlin: De Gruyter.
- Damgaard, F., 2009, 'Kampen om Moses. Moses som katalysator for konflikten i Johannesevangeliet', *Hvad er sandhed. Nye læsninger i Johannesevangeliet*, red. G. Buch-Hansen og C. Petterson, København: Alfa, 41-57.
- Hamerton-Kelly, R.G., 1973, *Pre-existence, Wisdom, and the Son of Man. A Study of the Idea of Pre-existence in the New Testament*, Society for New Testament Studies Monograph Series 21, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hanson, A.T., 1991, *The Prophetic Gospel. A Study of John and the Old Testament*, Edinburgh: T. & T. Clark.
- Hase, K. von, 1876, *Geschichte Jesu*, Leipzig: Breitkopf & Härtel.
- Hübner, H., 1995, *Biblische Theologie des Neuen Testaments*, Band 3, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kjær Müller, L., 2010, *Maria Magdalene. Fra apostel til prostitueret*, København: Alfa.
- Kjær Nielsen, H., 2007, *Kommentar til Johannesevangeliet*, Dansk Kommentar til Det Nye Testamente 4, Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Käsemann, E., 1965, 'Aufbau und Anliegen des johanneischen Prologs', opr. i *Libertas Christiana*. Festschrift F. Delekat (1957), optrykt i Käsemann, *Exegetische Versuche und Besinnungen* II, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 155-181.
- Käsemann, E., 1967, *Jesu letzter Wille nach Johannes 17*, Tübingen: Mohr (Siebeck).
- Labahn, M., 2004, 'Jesus und die Autorität der Schrift im Johannesevangelium. Überlegungen zu einem spannungsreichen Verhältnis', *Israel und seine Heilsraditionen im Johannesevangelium*. Festschrift Johannes Beutler, red. M. Labahn, K. Scholtissek & A. Strotmann, Paderborn: Schöningh, 185-206.
- Ledet Christiansen, J. og H. Kjær Nielsen, 2011, *Euseb. Kirkehistorien & Om dem, der led martyrdøden i Palestina*, Antikken og kristendommen 8, København: Anis.
- Ledet Christiansen, J., N. Hyldahl og M. Müller, 2012, *Justins Dialog med jøden Tryfon*. Oversat med indledning og noter, Antikken og kristendommen 10, København: Anis 2012.
- Müller, M., 1984, *Der Ausdruck "Menschensohn" in den Evangelien. Voraussetzungen und Bedeutung*, Acta Theologica Danica 17, Leiden: Brill.

- Müller, M., 2005, 'Underlig klædt i kød og blod. Eller hvad mener vi, når vi siger "Gud"?', *Præsteforeningens Blad* 95, 26-34.
- Müller, M., 2008, *The Expression 'Son of Man' and the Development of Christology. A History of Interpretation*, London: Equinox.
- Müller, M., 2011, 'Johannesevangeliet og Det Gamle Testamente. Skriftbevis eller fuldendelse' (opr. tysk 2004), i samme, *Skriften i Skriften. Mellem tradition og reception. Fjorten afhandlinger*, 2. ændrede udgave. Publikationer fra Det Teologiske Fakultet 22, København, 109-138.
- Müller, M., 2012, 'Luke – the Fourth Gospel. The "Rewritten Bible" Concept as a Way of Understanding the Nature of the Later Gospels', *Voces Clamantium in Deserto. Essays in Honor of Kari Syreeni*, red. S.-O. Back & M. Kankaanniemi, Studier i exegetik och judaistik utgivna av Teologiska fakulteten vid Åbo Akademi 11, 231-242.
- Schnackenburg, R., 1967, *Das Johannesevangelium I. Teil*. Herders Theologischer Kommentar zum Neuen Testament IV,1, Freiburg: Herder, 2. Aufl.
- Scholtissek, K., 2004 'Geschrieben in diesem Buch' (Joh 20,30) – Beobachtungen zum kanonischen Anspruch des Johannesevangeliums', *Israel und seine Heilstraditionen im Johannesevangelium*. Festschrift Johannes Beutler, red. M. Labahn, K. Scholtissek & A. Strotmann, Paderborn: Schöningh, 207-226.
- Strotmann, A., 2004, 'Relative oder absolute Präexistenz? Zur Diskussion über die Präexistenz der frühjüdischen Weisheitsgestalt im Kontext von Joh 1,1-18', *Israel und seine Heilstraditionen im Johannesevangelium*. Festschrift Johannes Beutler, red. M. Labahn, K. Scholtissek & A. Strotmann, Paderborn: Schöningh, 91-106.
- Thyen, H., 2005, *Das Johannesevangelium*, Handbuch zum Neuen Testament 6, Tübingen: Mohr Siebeck.
- Weder, H., 1994, 'Die Weisheit in Menschlicher Gestalt. Weisheitstheologie im Johannesprolog als Paradigma einer biblischen Theologie', *New Directions in Biblical Theology*, ed. S. Pedersen, Supplements to Novum Testamentum 76, Leiden: Brill, 143-179.